

⁷⁰ *Maternicki J. Polskie badania nad lwowskim srodowiskiem historycznym w XIX i XX wieku // Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne. – Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. – S.122.*

The article analyses the wide range of opinions on M.Hrushevs'kyj's scholarly, social and political work in Polish historical literature of the 20th century. The author establishes the main periods and tendencies of Hrushevs'kyj Studies in Polish historiography, and their dependence on changing political circumstances. The article recognizes the gradual transfer of this eminent Ukrainian's multidimensional heritage to the academic domain. This happened as a result of the normalization of the Ukrainian-Polish dialogue.

Ю.І.Шаповал*

ЗАГАДКА СМЕРТІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті йдеться про невідомі обставини смерті М.Грушевського. Спираючись на закриті раніше документи й матеріали, автор статті повертає увагу до тих аспектів, які раніше були поза увагою грушевськознавців і висловлює свою версію обставин смерті визначного вченого.

*Чи смерть Грушевського була природною,
чи сталася вона з таємного наказу советської
влади – важко сказати. В кожнім разі, ця
смерть була цілком своєчасна для влади...*

О.Оглоблин

Михайло Грушевський відразу після повернення в Україну з еміграції у березні 1924 р. потрапив під тотальний нагляд чекістів і на нього було заведено справу-формуляр. Згодом більшовицька спецслужба прагнула зробити його лідером підпільної організації «Український національний центр» («УНЦ»).

Ще у 50–60-ті роки, у період «відлиги», виявилися факти, що переконливо засвідчили: справу «УНЦ» було інспіровано. Наприклад, М. Шраг, колишній член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), який проходив у справі «УНЦ» і котрому пощастило вижити, 11 березня 1965 р. свідчив: «На слідстві у 1931 р. до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустовойтова, а інколи Когана фізично і морально змучили мене і деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя донька, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі у домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав усе, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали»¹.

Викладач Промакадемії УСРР М.Васильківський, якому також пощастило вижити, у своїх скаргах 1954 та 1957 рр. писав: «Свідчення, дані мною у 1931 р., брехливі. Вони були видобуті слідством методами фізичного та психіч-

* Шаповал Юрій Іванович – д-р іст. наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ.

ного примусу... Очних ставок не було, не було висунуто хоча б конкретних обвинувачень будь-яких осіб у письмовій формі. За таких умов судочинства у 1931 році виявляться суперечності, а звідси легко буде бачити вигаданий характер усього обвинувачення»².

Не дивлячись на такого роду свідчення, упродовж багатьох років офіційно стверджувалося, що «УНЦ» існував, а його лідером був М.Грушевський. Особливо дивує те, що це була не тільки версія для масової пропаганди, а й, сказати б, для службового вжитку. На ній виховували нові покоління чекістів. Так, у підручнику «История советских органов государственной безопасности», підготовленому у Вищій школі КГБ при Раді Міністрів СРСР, зазначалось: «У 1929–1932 роках органи ГПУ України, Білорусії, Азербайджану, Грузії та інших радянських республік приділяли велику увагу боротьбі з підіривною діяльністю антирадянських націоналістичних організацій, що підтримували зв'язок із націоналістичною еміграцією та реакційними силами низки капіталістичних держав. В Україні органи державної безпеки викрили буржуазно-націоналістичну організацію «Український націоналістичний (так у книзі – Ю.Ш.) центр» на чолі з націоналістом Грушевським, а також «Українську військову організацію» та ін.»³

Сьогодні доведено, що засуджені за цією справою «УНЦ» 50 осіб (строк ув'язнення від трьох до шести років) стали жертвами брехливих звинувачень⁴.

У 1934–1941 рр. 33 із них знову засудили за «антирадянську діяльність» і «шпигунство». 21 особу розстріляли, 12 отримали нові строки. Більшість із них померла у таборах.

По-іншому склалася доля М. Грушевського. Лише тепер, коли вдалося розшукати документи, що проливають світло на останній період його життя, є можливість детальніше реконструювати колізії, пов'язані з його арештом, глибше зрозуміти мотиви його вимушених «зізнань» та обставин звільнення, його контакти з іншими особами, а також, власне, відтворити фінал життя вченого.

І все це завдяки раніше невідомому томові зі справи-формуляра, що зберігся у Державному архіві Служби безпеки України (ДА СБУ) у Києві. Ідеться про московські документи, а також документи з Кисловодська, де, як відомо, під час відпустки у листопаді 1934 р. академік пішов із життя. Саме цю теку із написом «Хранить постоянно» 10 лютого 1965 р. як «матеріали архівної справи оперобліку № 262 на М.Грушевського» із Центрального архіву КГБ при Раді Міністрів Радянського Союзу було передано до 1-го управління КГБ при Раді Міністрів УРСР⁵. Усі ці роки вона була недоступною для дослідників. Навіть, коли ми із тодішнім заступником голови СБУ генералом В.Пристаємком у 1995–1996 рр. готували книгу «М.Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934», ми шукали ці документи не у Києві, а у Москві. Тоді на наш запит надійшла негативна відповідь від керівництва Федеральної Служби безпеки Російської Федерації. І ось нещодавно з'ясувалося: не треба було шукати десь далеко, ці документи понад 30 років були у Києві.

У нововіднайденому томі чимало надзвичайно цікавих і цінних матеріалів. Зокрема тут є машинопис промови М.Грушевського на святкуванні його ювілею у жовтні 1926 р. із власноручними правками самого вченого⁶, його лист як організатора Українського соціологічного інституту у Відні до Радянського посольства у Польщі з проханням сприяти поїздки Олександра Жуковського та Миколи Чечеля в УСРР для участі у Науково-технічному з'їзді у червні 1922 р.⁷ та інші раритетні матеріали і документи.

Щоб належним чином оцінити їх, звернемося насамперед до обставин арешту М.Грушевського. Як відомо, його заарештували у Москві 23 березня 1931 р. Проте досі було абсолютно невідомо про епізод, що трапився напередодні арешту. Справа в тім, що М.Грушевський 19 березня 1931 р. у Москві пішов до

Олександра Шумського як до голови ЦК працівників освіти СРСР. Академік просив допомоги, оскільки дізнався, що поки він у Москві, його виселяють із київської квартири. О.Шумський, колишній нарком освіти УСРР, який був давно знайомий із М.Грушевським, обіцяв допомогти. Інше прохання вченого полягало в тому, чи не допоможе йому О.Шумський підшукати якусь роботу у Москві, «допоки все не з'ясується».

О.Шумського, напевно, налякало це прохання. Вважаю, що налякав і сам факт появи у нього академіка. О.Шумський вирішив повідомити не кого-небудь, а самого Й.Сталіна про цю зустріч і розмову. Того ж дня такий лист був написаний і його чорновик зберігся. Ось як описував сам О.Шумський подальшу частину розмови: «На моє питання, що саме з'ясується і які мотиви його рішення, він заявив, що у Києві дуже багато чуток про близьку війну і надто тривожна атмосфера, а тому він хоче перебраться до Москви. Важко сказати, чи є цей мотив дійсною причиною до втечі з Києва, оскільки він багато плакався на неможливі умови для роботи. Безсумнівне лише те, що поведінка цього старого відбиває панічні настрої частини української інтелігенції».

По суті, на його прохання я йому відповів, що, оскільки він не знає, де і що він хотів би робити, то мені буде важко його куди-небудь адресувати і порадив йому подумати над цим питанням⁸. Надзвичайно виразним є *post scriptum* до листа: «Чорт забирай, і тут мене нелегка зіптовхує з Грушевським»⁹.

Та думати М.Грушевському про своє працевлаштування довго не довелося: всі плани порушив арешт. 28 березня, вже у Харкові, він зізнався у приналежності до «контрреволюційної організації», 31 березня продовжував зізнання. 3 квітня 1931 р. його допитав В.Балицький. Цей допит, як і у випадку з академіком Сергієм Єфремовим (його оголосили лідером «Спілки визволення України»), якого шеф ГПУ УСРР також допитував особисто, мав ритуальний характер: швидше за все він хотів переконатися, що М.Грушевський і надалі говоритиме те, що потрібно. Зберігся російськомовний машинописний варіант протоколу допиту обсягом чотири сторінки, на кожній з яких є підпис М.Грушевського і рукописне підтвердження, що окремим виправленням у протоколі можна вірити.

4 квітня 1931 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У В. Балицький поінформував про зізнання М.Грушевського. Ухвалюється рішення розіслати його свідчення керівникам УСРР, що й було зроблено. Після допиту 3 квітня 1931 р. М.Грушевського того ж дня відправили до Москви, де 4 квітня з ним, за вказівкою заступника голови ОГПУ СРСР Генріха Ягоди, зустрівся начальник Секретно-політичного відділу ОГПУ Яків Агранов. До речі, така цікава і важлива деталь: на багатьох документах, зокрема, на доповідних записках, на доповідях про етапування М.Грушевського можна знайти такі примітки: «Відправлено тов. Сталіну»¹⁰. Це, безсумнівно, свідчить, що «вождь народів» слідкував за колізіями навколо академіка.

Спочатку М.Грушевський покійно повторював усе те, що з ним ретельно відпрацював уповноважений Секретного відділу ГПУ УСРР Іларіон Южний-Ветліцин. Усе це вписується в грандіозну схему діяльності «УНЦ», що нібито мав розгалужені зв'язки, у тому числі й закордонні. Багато документів, які розкривають методи роботи І.Южного. Він, наприклад, на допиті Миколи Чечеля 4 березня 1931 р. шантажував його «зізнаннями» М.Грушевського, хоча академік на той час ще не був заарештований. М.Чечель тримався і заявляв: «...Коли мені буде показано свідчення Грушевського, Лизанівського та Голубовича, писані їхньою власною рукою, де іде річ про мою належність до організації, то під цим підписуюсь».

Я готовий своїм життям ручатись, що ані Шраг, ані Христюк, мої політичні однодумці, не діяли нічого ворожого проти Радянської влади, почавши від 1920 р. А коли вони робили, то робив і я».

Однак уже наступного дня після відповідної «обробки» М.Чечель визнав «свою приналежність до контрреволюційної організації, що мала на меті повалення Радянської влади, й до складу якої входили Христюк, Голубович, Євген Филипович, Лизанівський, Грушевський».

Привертає до себе увагу і те, що Я. Агранов зустрічався особисто не тільки з М. Грушевським, а й допитував багатьох інших осіб, яким приписали участь в «УНЦ». Це свідчить про те, що в Москві пильно стежили за розвитком цієї справи, надавали їй особливого значення. По-своєму це підтвердили колізії, пов'язані з академіком. Його зустріч із Я.Аграновим 4 квітня завершилася. Потім із ним розмовляв ще один чекіст – С.Мессінг, а після цього М.Грушевського відпустили. Із нього взяли обіцянку написати листи-звернення до окремих українських політичних діячів із закликком припинити боротьбу з більшовицьким режимом.

М.Грушевський зрозумів, що влада знову хоче використати його ім'я, авторитет у власних розрахунках, а тому і заграє з ним, не вдаючись до відвертого натиску, як це було у Харкові, в ГПУ УСРР. Розумів він і те, що все йде до чергового показового процесу, не менш, а, можливо, й більш масштабного, ніж процес «СВУ». І йому, як рік тому С.Єфремову, доведеться грати на цьому процесі провідну роль. Академік добре пам'ятав, як С.Єфремов покійно підтверджував усі найбезглуздіші звинувачення на свою адресу і чим усе для нього закінчилося. До речі, знав М.Грушевський і про те, які фальшиво-ідеальні «умови» під час слідства створили для тих, кого чекісти «намітили» головними дійовими особами у показовому процесі «СВУ». Над усім цим він досить довго роздумував, не поспішаючи на зустріч з Я.Аграновим.

Врешті-решт останній запросив ученого на зустріч сам. Сталося це 15 квітня 1931 р. І тут М.Грушевський наважився на крок, який зруйнував задуми чекістів щодо проведення показового процесу: він спростував версію про наявність «УНЦ» і свою керівну роль у ньому. Я.Агранов зауважив, що ім'я М.Грушевського не випадково зустрічається у свідченнях ряду його однодумців. На це академік відповів, що, можливо, вони керувалися тими ж мотивами, що і він сам, будучи переконаними в тому, що, даючи потрібні слідчому свідчення, полегшують долю всіх, хто проходить у цій справі.

Керівники ОГПУ зрозуміли, що навряд чи вдасться зробити з М.Грушевського героя чергового показового процесу, і (напевно, після відповідних консультацій у ЦК ВКП(б), про що, поза сумнівом, збереглися документи в Москві) його звільнили. 16 квітня 1931 р. Г.Ягода надіслав Й.Сталіну листа такого змісту: «Надсилаючи Вам запис розмови т. Агранова з акад. М.С.Грушевським, повинен зауважити, що Грушевському при його виїзді з Харкова до Москви було відомо про те, що у Москві його буде звільнено. Бесіда Агранова з Грушевським 4.04. ц.р., у день приїзду останнього до Москви і його звільнення, не мала характеру допиту. Проте Грушевський при цій бесіді підтвердив усі свої свідчення, що були дані ним у ГПУ України. Ці свідчення Грушевський підтвердив перед своїм звільненням і тов. Мессінгу»¹¹.

Одним із свідчень незадоволення Москви невдалою спробою харківських чекістів зробити вченого лідером «УНЦ» можна вважати короткий, але виразний документ — службову записку від 19 квітня 1931 р. начальника Секретно-оперативного управління ОГПУ Ю. Євдокимова до В. Балицького. «Особисто тов. Балицькому. Надсилаю два документи: рапорт від 4. IV.31 і запис розмови т. Агранова з професором Грушевським від 15.IV.31.

До відома та належних висновків. Євдокимов»¹².

І висновки зробили: 50 осіб, обвинувачених в участі в «УНЦ» (серед них було чимало соратників М.Грушевського по УПСР), засудили у лютому 1932 р. у «закритому порядку», а М.Грушевський залишився під пильнуванням ГПУ–НКВД не просто до кінця життя, а до його останніх хвилин.

Однак до питання про лист М.Грушевського до окремих українських політичних діячів із закликом припинити боротьбу з більшовицьким режимом чекисти все-таки повернулися. Про це також ще ніколи не згадувалося. 21 квітня 1931 р. Я.Агранов пише Г.Ягоді рапорт такого змісту: «Академік М.С.Грушевський надав мені два проекти своїх листів за кордон і адреси, за якими він передбачає ці листи розіслати. Листи, зрозуміло, написані ним українською мовою.

Грушевський передбачає також написати аналогічні листи до деяких французьких учених.

Він готовий внести у ці листи ті поправки, які йому будуть вказані.

Прошу Ваших вказівок»¹³.

Зберігся аркуш паперу, на якому є адреси тих осіб, до яких мали піти листи М.Грушевського. Ці адреси розбиті на дві частини: Галичина і Чехо-Словаччина. Серед адресатів були академік Кость Студинський, бібліограф і літературознавець Володимир Дорошенко, колишній учень М.Грушевського, історик Мирон Кордуба, письменник, літературознавець і викладач Денис Лук'янович (Лукіянович), професор Празького університету Ярослав Бідло, професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький, професор Василь Симович, професор Академії у Подєбрадах Олександр Мицюк.

Збереглися також два російськомовних варіанти цього листа, написаних рукою М.Грушевського, а також два машинописних варіанти. Тексти цих листів містять позитивні оцінки політики більшовицького режиму включно із позитивною оцінкою колективізації, процесу «СВУ» тощо. Один із варіантів закінчувався так: «Українська інтелігенція переконалася, що радянський уряд оволодів становищем міцно і буде здійснювати свою програму соціально-економічного і культурно-національного будівництва твердо й неухильно.

Я вважав за потрібне ознайомити Вас про цей стан речей через повідомлення, що випливають у закордонній пресі, про затруднення, що їх переживає радянське будівництво, про спроби боротьби з ним та зривів їх тощо. Цим повідомленням не слід надавати значення»¹⁴.

Можна лише уявляти, яким моральним «аутодафе» було для М.Грушевського написання цих листів. В одному із спогадів читаємо, що Марія Сильвестрівна, приїхавши до Москви, не впізнала свого чоловіка – так він змінився. Він багато не говорив, але «розказав тільки, що в Харкові його довго допитував слідчий Южний, увесь час загрожував, кажучи між іншим, що зашле дочку на Соловки на 10 років. «Якби ще раз отаке – не витримав би», – зірвалося у Михайла Сергійовича... і більше нічого не розказував»¹⁵.

Тепер вперше можна ніби почути голос і самого М.Грушевського. Справа в тім, що ще у вересні 1931 р. він склав спеціального листа Й.Сталіну. М.Грушевський прагнув пояснити, чому він спочатку зробив зізнання, а згодом відмовився від них. Зберігся варіант цього листа, в якому академік описував методи роботи І.Южного: «Слідчий відкинув мої свідчення; він не дозволив мені їх записати, викинув папір із рук, рвав папери, якщо я писав не те, що він хотів. Вживаючи різкі вислови, погрози та інші засоби психічного впливу, він наполягав, щоб я покаявся в усьому, у чому мене, мовляв, викривають свідчення інших залучених – їх ціла купа і вони одноголосно вказують на мене, як на керівника. Якщо я підтверджу їх і висловлю щиросердне каяття, це полегшить долю всіх залучених і мою, у протилежному випадку будуть заарештовані усі близькі мені особи, будуть здійснені десятки повальних обшуків, розорені десятки квартир, зірвані підлоги і стіни, близькі мені особи будуть вислані до концентраційних таборів, де їх розстріляють...»¹⁶.

Далі М.Грушевський описував, як він тримався, як запевняв слідчого, що його фальшиві свідчення не принесуть нікому користі. Але слідчий зустрічав ці

заяви посмішками, знуцаннями, криками та погрозами. Цікаво, що спочатку академіку пропонувалося лише приєднатися до свідчень Івана Лизанівського, Миколи Чечеля, Григорія Коссака, з якими М.Грушевський підтримував приятельські стосунки. Однак згодом слідчий почав вимагати прямих свідчень про його власні злочини. Допит тривав із 19 години до 4 години ранку й академік, фізичний стан якого був поганий (у нього було запалення легенів), не витримав. Він підписав той документ, той «зразок», який склав слідчий. «Я, – пише М.Грушевський далі, – довго наполягав на тому, що не можу викласти того, чого не було, але слідчий добився свого; я відчував себе цілком безсилим перед перспективами, які він малював на випадок моєї непокори. Я цілком занеміг до такої міри, що руки відмовлялися мені слугувати і я кінець-кінцем підписав цю заяву і був відпущений до камери»¹⁷.

Однак на цьому все не скінчилося. Після невеликої паузи слідчий почав вимагати, щоб учений докладно виклав плани і дії організації, назвав імена інших учасників. М.Грушевський звернувся з проханням ознайомити його зі свідченнями інших заарештованих, але йому було відмовлено. Навіть, коли академік почав щось писати, слідчий був незадоволений, розривав і викидав написане. З-поміж іншого він розірвав і листа М.Грушевського до голови Раднаркому УСРР Власа Чубаря. Продовжувались і погрози відправити вченого з комендатури до в'язниці. І М.Грушевський попрохав це зробити.

Спочатку його залишили на ніч у слідчій камері разом із вартовим, у присутності якого він повинен був писати свідчення. Потім його відправили в іншу камеру, до якої підсадили іншого заарештованого, який умовляв ученого зізнаватися у всьому і навіть підказував, що слід писати. «Його розповіді, – зауважував М.Грушевський, – підтвердили ті враження, які склалися у мене ще до арешту: якщо потрібні певні свідчення, нема чого відмовлятися – це лише погіршить справу»¹⁸. Кінець-кінцем академік під диктовку слідчого написав те, що від нього вимагали. М.Грушевський так мотивував свою поведінку: «Співставляючи все, що відбулось зі мною останнім часом, з тим, що мені доводилося чути раніше, під час процесу СВУ – що на мене чекає доля Єфремова, якщо я не підкорюсь абсолютно («поставити на коліна Грушевського» – тоді це так формулювалося), я подумав, що це те, що потрібно, щоб я взяв на себе провину контрреволюційної діяльності: для цього збиралися свідчення проти мене, і після мого зізнання це буде вже непотрібно і залучені будуть визволені»¹⁹.

Лише у Москві, під час розмови з Я.Аграновим М.Грушевський наважився сказати правду про свої «зізнання», відчувши, що перший не тисне на нього і, більше того, дуже серйозно сприймає його харківські зізнання. Вчений прагнув зустрітися також і з головою ОГПУ СРСР Р.Менжинським, але цього зробити не вдалося. 1 вересня 1931 р. у присутності Я.Агранова він зустрівся з першим заступником голови ОГПУ Іваном Акуловим і розповів йому про обставини, за яких «зізнався». Ця розмова не була зафіксована на папері і саме тому М.Грушевський вирішив написати докладного листа Й.Сталіну, прагнучи пояснити пережите ним. Наприкінці він писав: «У доповнення і підтвердження сказаного мною тоді усно і викладеного вище я заявляю з усією щирістю: я не брав участі ні в яких к-р організаціях, особливо з часу мого повернення на Україну (у 1924 р.) і не думаю, щоб серед осіб мені близьких яка-небудь к-р організація існувала»²⁰. На жаль, поки що важко однозначно стверджувати, що цей лист дійшов до Й.Сталіна. Однак, на мою думку, більше шансів на те, що все-таки дійшов, оскільки диктатор особисто цікавився долею вченого.

До речі, хтось із чекістського керівництва ретельно вивчав цього листа, аналізував його, шукаючи суперечності і неточності. Збереглися три машинописні сторінки з таким аналізом і вимогами добитися від академіка пояснення, що він мав на увазі, коли писав про ті або інші обставини свого арешту. Всього на цих

трьох сторінках десять пунктів зауважень із вимогами. У пункті восьмому, де йдеться про згадку вченим процесу «СВУ», читаємо: «Вимагати розшифровки цих заяв, оскільки Грушевський бере під сумнів всю діяльність органів ГПУ і зокрема розглядає процес СВУ як провокаційний...»²¹.

Як точно зауважує Руслан Пиріг, останні роки життя і діяльності М.Грушевського після арешту 1931 р., звільнення і дозволу мешкати в Москві залишаються однією з найменш висвітлених сторінок його біографії²². Однак нині ситуація докорінно змінилася. Насамперед тепер можна розповісти більш докладно про московський період біографії М.Грушевського. Академік жив у столиці, намагаючись, як і в Україні, якомога інтенсивно займатися наукою. Його нерідко можна було зустріти в московських архівах та бібліотеках. Він не облишав праці над черговим томом «Історії України-Руси», хоч і слабував здоров'ям, особливо погіршився зір. Із ним мешкали дружина Марія Сильвестрівна та дочка Катерина. Брат Олександр Сергійович із дружиною залишилися в Києві. До речі, за Катериною було встановлено стеження ще з жовтня 1932 р.²³

У Москві М.Грушевський мешкав по вул. Погодинській, 3/2, кв. 102. Як і раніше, усе його листування підлягало перлюстрації, хоча частина кореспонденції з Києва відправлялася з вокзалу, а відтак не потрапляла до чекістів. Ось чому у вересні 1933 р. Київський обласний відділ ГПУ звернувся до ОГПУ СРСР із проханням перлюструвати всю кореспонденцію до академіка з Києва і при цьому надсилати сюди копії.

У Москві, як і у попередній період, М.Грушевський перебував під тотальним наглядом ОГПУ, а потім НКВД. 23 грудня 1933 р. на нього спеціально було заведено нову (вдруге!) справу-формуляр, і його знову взяли на оперативний облік як «українського контрреволюціонера»²⁴. Із метою одержання інформації чекісти активно використовували агентуру. Одним із найцінніших для них агентів був колишній професор Ніжинського педінституту Костянтин Штепа, завербований ще у 1928 р. Він переїхав до Києва у 1930 р. і був використаний як агент Секретно-політичного відділу Київського обласного відділу ГПУ під псевдонімом «Медведєв» для «розробки групи М.Грушевського»²⁵. Було вирішено використати його і для розробки московських зв'язків академіка. 7 вересня 1932 р. «Медведєв» приїхав до Москви, але М.Грушевського не побачив, оскільки той поїхав із родиною до Кисловодська. Однак відбулася розмова з академіком М.Сперанським, який розповів про стан і настрої М.Грушевського, який в Україну «не поїде, навіть якщо у Москві почнуть наполягати на цьому, оскільки тут він відчуває себе спокійніше»²⁶.

У серпні 1934 р. для розробки М.Грушевського із заслання до Москви було викликано агента «Химеру», який, за повідомленням, був «близько знайомий із Грушевським у минулому»²⁷. Чекісти організували «випадкову» зустріч його з академіком, у якого він побував вдома і відновив із ним зв'язки. Саме тоді з'ясувалося, що М.Грушевський досить добре знає, де знаходяться українці, засуджені за націоналізм, а також ті особи, яких засудили по справі «УНЦ».

У нововіднайденому томі збереглися документи щоденного стеження. Завдяки цьому ми можемо сьогодні окреслити коло знайомств і контактів ученого у той період. За документами, він часто зустрічався із згаданим академіком Михайлом Сперанським (бібліотекою якого користувався), професором Миколою Дурново, професором Григорієм Ільїнським, професором В'ячеславом Ржигією та іншими особами переважно з академічного середовища.

Саме цих осіб, як, до речі, і самого М.Грушевського, чекісти почнуть вписувати у контрреволюційну організацію «Російська національна партія» («РНП»). Це абсолютно невідома й окрема історія. Зберігся варіант розлогої довідки про М.Грушевського за підписами заступника начальника Секретно-політичного відділу ОГПУ Генріха Люшкова і начальника 2-го відділення згаданого

відділу ОГПУ Мойсея Когана, датованої березнем 1934 р. У ній, зокрема, читаємо: «В 1924 году по возвращении в Советский Союз продолжал вести активную к.-р. работу, организовал и возглавил блок украинских контрреволюционных партий».

Является идеологом и руководителем ликвидированной в 1931 г. к.-р. повстанческой организации «Украинский национальный центр» (УНЦ) (і це писалося, не дивлячись на те, що М.Грушевського офіційно звільнили, фактично визнавши брехливість обвинувачень і його «зізнань» – Ю.Ш.). Был тесно связан с ликвидированной «Украинской военной организацией» (УВО).

Несмотря на свое декларирование о прекращении борьбы с Советской властью, вошел в центр контрреволюционного блока русских и украинских националистов, именованного «Российская национальная партия», ориентирующего на германский фашизм и ставящим своей целью свержение Соввласти.

В организации вел активную работу, был связан с заграничными контрреволюционными кругами, в частности с французским профессором славистом Мазон»²⁸.

Крім згаданих осіб, до учасників «РНП» було віднесено й академіка Володимира Перетця, який під час приїздів до Москви зупинявся на квартирі у М.Сперанського. Багато хто із згаданих осіб був заарештований наприкінці 1933 р. Збереглися протоколи їхніх допитів, в яких згадується ім'я М.Грушевського. Так, Борис Крижанівський, завідувач українського відділу Російського музею у Ленінграді, 25 грудня 1933 року, зокрема, свідчив: «Крім цих осіб, у організації провідну роль відігравав академік Грушевський – кол. голова Центральної Ради, який має широкі зв'язки в середовищі українських націоналістів, зокрема, серед українських есерів. Грушевський був зв'язаний по організації з Перетцом і разом з ним і з Державіним підтримував зв'язок у справах організації із закордоном, куди з'їздили на з'їзд і Перетц, і Державін»²⁹.

1 листопада 1933 р. дав вимушені свідчення відомий мистецтвознавець Федір Ернст, який також згадував ім'я М.Грушевського. Він, зокрема, зазначав: «З кінця 1930 р. і у 1931 р. провалився центр, на чолі з Грушевським. У результаті провалу центр цей було розгромлено, а Грушевський переїхав до Москви. У 1930–1931 рр. основне керівництво йшло вже з Москви, де контрреволюційну роботу провадив Грушевський, який був зв'язаний із Шумським і боротьбістами – членами контрреволюційної організації, що здійснювала контрреволюційну роботу, прикриваючись партійним квитком».

Контрреволюційна робота не переривалася й у 1933 р. після арештів галичан, О.Шумського та ін. По лінії української к.-р. організації були: у Москві – Грушевський, який спирався на контрреволюційну організацію, що вербувала своїх членів із середовища контрреволюційних та націоналістичних елементів української колонії в Москві»³⁰.

Отже, М.Грушевський, за документами чекістів, поставав керівником «української контрреволюції» у Москві, але «вписують» його чомусь все-таки у «Російську національну партію». У той час в Україні почалася чергова атака на академіка. У травні 1934 р. міністр освіти УСРР Володимир Затонський офіційно звертається до секретарів ЦК КП(б)У Станіслава Косіора і Павла Постишева з нагадуванням про необхідність якось розв'язувати питання з М.Грушевським у Москві. Наближалася чергова сесія ВУАН, і якби було дано згоду московським керівництвом, його можна було б вивести зі складу академії. В.Затонський, зокрема, писав: «Потрібно вирішити, яку позицію ми займаємо щодо Грушевського. Нині він вважається у відраженні, отримує зарплату, веде листування з ВУАН щодо «плану робіт» своєї кафедри, вимагає видачі різних посвідчень і довідок. Все це на цілком законних підставах».

Товариші, які працюють у Президії ВУАН, опиняються у найдурнішому становищі, неможливо буває просто відмовчуватися. Не можна вимагати, щоб, наприклад, президент ВУАН Богомолець на свій страх вирішував, що йому відповідати Грушевському, коли члени партії не можуть сказати нічого певного.

Простіше усього було б зробити оргвисновки з того, що відомо і вже опубліковано про контрреволюційну діяльність Грушевського. Якщо це виявиться через ряд причин несвоєчасним, то потрібно дати чітку відповідь, що Грушевський вважається академіком (хоча б у відрядженні) з відповідними висновками – легалізація офіційного листування з ним, видача належних довідок і т.п. Рішення щодо Грушевського потрібно ще й тому, що без цього важко що-небудь зробити стосовно всяких Воблих, Кримських і компанії»³¹.

Однак «вожді» України дозволу на вигнання М.Грушевського з академії не одержали. Нині важко сказати, чому сталося саме так, але дозволу не було. Не чіпали академіка й у Москві, хоча «компрокат» проти нього накопичувався буквально по годинах. Зокрема, у травні 1934 р. тимчасово виконуючий обов'язки Секретно-політичного відділу ГПУ УСРР Б.Козельський надсилав начальнику Секретно-політичного відділу ОГПУ СРСР Г.Молчанову повідомлення про те, що у розмові таємного інформатора з редактором військового видавництва «На варті» Віктором Петровським з'ясувалося, що М.Грушевський має намір втекти за кордон, у Фінляндію, використавши для цього відрядження до Ленінграда»³². У Москві до цього повідомлення поставилися серйозно і 19 травня 1934 р. Г.Молчанов звернувся до Б.Козельського з проханням надіслати всі документи про можливу втечу академіка за кордон»³³. Разом із тим до постійного представника ОГПУ Ленінградського військового округу Горіна Г.Молчанов надсилав меморандум такого змісту: «За наявними даними академік Грушевський Михайло Сергійович, який мешкає у Москві, найближчим часом готує втечу за кордон. У Ленінграді підготовлено техніку нелегального переїзду до Фінляндії. Здійснити заходи ретельної розробки зв'язків Грушевського. У разі його приїзду до Ленінграда візьміть його під зовнішній нагляд і розробку. Грушевський арешту підлягає лише у районі кордону при спробі переходу. У ході розробки доповідайте по «ВЧ». № 9272. Молчанов. 19 травня 1934 р.»³⁴

До Москви були надіслані повідомлення двох секретних співробітників – «Зеро» та «Андреева» – які повідомляли про свої зустрічі і розмови з В.Петровським та колишньою українською есеркою Ольгою Ковалевською, яка працювала у «Партвидав» і мешкала у знаменитому письменницькому будинку «Слово» у Харкові. Ось що, зокрема, повідомляв «Андреев»: «Ковалевська запитала мене, що я чув стосовно Михайла Сергійовича Грушевського. Я відповів, що нічого особливого не чув і у свою чергу запитав, у чому справа. Ковалевська відповіла, що для Михайла Сергійовича дещо готують і що він повинен невдовзі бути за кордоном. На мої детальні розпитування Ковалевська уникала прямих відповідей, заявивши, що вона буде сьогодні в одному домі, де дізнається про це більш докладно»³⁵.

Зрозуміло, що В.Петровський та О.Ковалевська були взяті під ретельний нагляд, але він нічого не дав. У червні чекісти цікавилися, чи не поїхала до Ленінграда Катерина Грушевська, однак її там не розшукали. На увесь тодішній Ленінград була лише одна Катерина Грушевська. Не Михайлівна, а Матвіївна, яка працювала статистиком Лентрамвая»³⁶.

Тим часом чекісти стежили за тими особами, з якими академік контактував. Зокрема, у нововіднайдених документах є ім'я Дмитра Євсевича Кравцова, плановика Інституту рідкого палива у Ленінграді. Нагадаємо, що у 1927–1928 рр. він був аспірантом Науково-дослідчої кафедри історії України у Києві, яку очолював М.Грушевський»³⁷. Саме на квартирі Д.Кравцова було заарештовано М.Грушевського у Москві у березні 1931 р. Цікаво й те, що Д.Крав-

цов заявляв, що брав участь у справі визволення академіка з-під арешту. Зрозуміло, було дано вказівку слідкувати за Д.Кравцовим³⁸.

стежили і за іншими особами. Однак М.Грушевського все ще не чіпали. Та більше, йому надають можливість поїхати на відпочинок. 6 вересня академік виїхав із Москви, а 9 вересня 1934 р. прибув разом із дружиною та донькою до станції Мінеральні Води, звідки поїхав до Кисловодська. Уже з цього моменту його взяли під нагляд.

Ще 17 серпня 1934 р. заступник начальника Секретно-політичного відділу Головного управління держбезпеки НКВД СРСР Г.Люшков повідомляє телеграмою уповноваженого НКВД по Північно-Кавказькому краю Лаврушина: «Своє керівне становище серед українських націоналістичних кадрів Грушевський зберіг і дотепер.

Він нами активно розробляється по справі «Старець», по якій є перекриті агентурні відомості про підготовку втечі Грушевського за кордон.

Не виключаємо можливості, що подорож Грушевського до Кисловодська буде використано для зустрічей з організаторами втечі, а можливо, і практичного її здійснення.

Відвернення втечі Грушевського має виняткове політичне значення.

Пропонуємо:

1. Відрядити до Кисловодська досвідченого оперативного працівника для організації агентурної розробки Грушевського у Кисловодську;

2. Забезпечити перлюстрацію усієї його кореспонденції;

3. Забезпечити постійне стеження за ним через розвідку та агентуру. У разі виїзду супроводжувати його розвідкою;

4. Забезпечити виявлення та перевірку зв'язків Грушевського у Кисловодську й особливо осіб, які приїздять до нього на зустрічі;

5. Про хід розробки Грушевського інформуйте нас спецповідомленням кожні п'ять днів.

Грушевського супроводжуємо розвідкою»³⁹.

Нововіднайдені документи містять надзвичайно цікаві і цінні свідчення про контакти академіка під час його відпустки. В одному з перших повідомлень про його поведінку було зафіксовано, що тримається осібно, ні з ким, крім доньки і дружини, не спілкується⁴⁰. Серед тих, з ким ще спілкувався вчений, зокрема, були професор Йосип Полак із Московського геодезичного інституту, професор з Ленінграда Володимир Равдинікс, академік Костянтин Воблій, який у той час також відпочивав у санаторії. 30 вересня М.Грушевський навіть провез К.Воблого до поїзда на Київ. Крім того, він розмовляв і контактував із Леоном Ландау, який працював в електроінституті у Москві, з Михайлом Гернетом, сліпим працівником Соціально-економічного інституту у Москві, з директором Ленінградської обсерваторії Борисом Герасимовичем, із професором із Білорусії Юрієм Уманом, із професором Василем Устьянцевим із Москви. До речі, контакти з останнім викликали занепокоєння чекістів, оскільки вони не полишали відпрацьовувати версію про намір М.Грушевського втекти за кордон. В одному з повідомлень зазначалося, що В.Устьянцев контактує з Баранецьким, який перебував у Фінляндії і працював на Є.Коновальця⁴¹.

М.Грушевський помер 24 листопада 1934 р. Це сталося о 2-й годині дня у Кисловодській міській лікарні імені О.Рикова, де він перебував у палаті № 2 із 13 листопада 1934 р. з діагнозом «злюкисний карбункул спини. Сепсис»⁴². Збереглася повна історія хвороби вченого за номером 1364, яка дозволяє буквально по днях відтворити зміни фізичного стану та погіршення його здоров'я, що й призвело до смерті. Всупереч розповсюдженій раніше версії про те, що М.Грушевському було зроблено дрібну операцію фурункулу на шиї, можна тепер реконструювати правдиву картину тогочасних подій. Ось, наприклад, уривки із

записів в історії хвороби: «Поступил в тяжёлом состоянии... Подвергся 4-кратному оперативному вмешательству... Глубокий старик... Спина представляет собой большую раненую поверхность от шеи до поясницы. На спине гноящаяся рана от бывших операций. На шее больше к низу раненая поверхность с обильным количеством гноя»⁴³.

Звертає на себе увагу і той факт, що М.Грушевський захворів ще у жовтні 1934 р., тобто не в лікарні, а у санаторії. 12 жовтня йому зробили першу операцію карбункулу. Перше повідомлення про це було таким: «По заключению врачей Грушевский опасно болен. Наблюдение за семьей заслуживающего ничего не дало»⁴⁴.

Ці дані варто порівняти з листом Катерини Грушевської до Ольги Грушевської, що його цитує у своїй книзі «Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви» кийська дослідниця Ірина Матяш. Вона наводить датовані кінцем вересня(!) 1934 р. такі слова доньки вченого: «Дорогі! Вибачте, що ми рідко пишемо, але ми весь цей час у великій тривозі. Фурункул, про який я писала, виявився карбункулом і Татусеві довелося робити операцію, але вона була недостатня і потім знову різали, за кілька днів і знов. Аж три рази різали майже по живому. А різали дуже глибоко. Він страшенно промучився сі два тижні при великій температурі і болі. Лежати на боці трудно, обертатися дуже важко, до того і не спав він майже і дійсно намучився страшенно. Тепер температура знижується і рана в кращім стані, але гній ще йде і в однім місці ще процес продовжується і лікар каже, що може доведеться різати. Надіємося однак – обійдеться»⁴⁵.

Насамперед мене зацікавила дата цього листа. Якщо він насправді датований кінцем вересня 1934 р., а першу операцію М.Грушевському було зроблено, за офіційними відомостями, 12 жовтня, то про яку операцію пише Катерина Михайлівна? Хто саме і де робив її? Я звернувся до І.Матяш і після перевірки з'ясувалося, що вона припустилася помилки. Оригінал листа К.Грушевської датований все-таки 28 жовтня 1934 р.

Після першої операції вчений перебував у ліжку з високою температурою. Його стан не поліпшився і 16 жовтня йому було зроблено нову операцію. Ось як про це йдеться у повідомленні Управління НКВД по Північно-Кавказькому краю, яке організувало стеження за вченим у Кисловодську, до СПО ГУГБ (2-е відділення): «16.10.34 г. произведена вторая операция. Больной имеет температуру 39,9.

Врачи утверждают, что Грушевский, возможно, пролежит в постели до 1 ноября 1934 года.

Новых связей за этот промежуток времени не отмечено»⁴⁶.

Однак звернімо увагу на те, що в історії хвороби йдеться про чотириразове «оперативне втручання». 16 листопада було зроблено переливання крові, взятої від Катерини Михайлівни. 19 листопада стан М.Грушевського різко погіршився. 22 листопада зробили нове переливання крові, взятої знову від доньки, але це вже його не врятувало. 24 листопада лікарі констатували: «Смерть при нарастании сердечной слабости»⁴⁷.

А ось як виглядає перебіг хвороби М.Грушевського в цілому по днях. Цитую нововіднайдenu копію хвороби:

«13/11

Поступил в тяжелом состоянии. В течении последнего месяца, находясь в санатории КСУ (Комиссия содействия учёным – Ю.Ш.), страдает злокачественным карбункулом спины. Подвергся 4-х кратному оперативному вмешательству. (Напис по-латині). Больной правильного телосложения, удовлетворительного питания. Глубокий старик. Пульс частит 110, слегка аритмичен. Спина представляет собой большую раневую поверхность от шеи до поясницы. На спине гноящиеся раны от бывших операций. На шее больше к низу раневая поверхность с обильным количеством гноя. Кверху вплоть до волосистой

части головы напряженно – болезненный карбункул. В области поясницы второй созревший большой карбункул.

14/11

Под эфирным наркозом множественные, проникающие разрезы в области верхнего и нижнего карбункулов. Обильные гнойные выделения. К вечеру состояние удовлетворительное. Особых жалоб нет.

15/11

Состояние без изменений. Повязка обильно промокшая гноем.

16/11

Переливание крови цитратным способом 300 куб. см взятой от дочери. К концу переливания резкий озноб. Переливание перенес хорошо.

17/11

Утром нормальная температура. Самочувствие прекрасное.

18/11

Температура снова поднялась, состояние по-старому. (Латинь)

19/11

Состояние тяжелое, озноб. Пульс частый слабого наполнения.

20/11

Опухоль поднимается выше к волосистой части головы. Формируется абсцесс в области угла левой лопатки.

21/11

Под хлорэтиловым наркозом дополнительный разрез шеи, разрез нового абсцесса. Все ткани имбибированы гноем, проникающим до глубоких слоев. Пульс частый. Больной в полусознании.

22/11

Переливание от дочери 300 крови. Переливание без осложнений и без реакции. К вечеру состояние тяжелое. Пульс 120 слабого наполнения, аритмичен. Состояние полусознательное, бред. (Латинь)

23/11

Состояние тяжелое, резкая слабость, упадок аппетита, сонливость, бред. (Латинь)

24/11

Сердечная слабость нарастает, температура ниже нормы. Пульс 120, едва прощупывается. Сознание помрачено. В 2 ч. дня смерть при нарастании сердечной слабости.

С подлинным верно: (Підпис нерозбірливий)».

У нововіднайденій справі є один досить загадковий документ, можливо, помилковий. Наведемо його: «Меморандум из Пятигорска тов. Курский. 23.XI. Сообщает, что Грушевский вместе с семьей в сопровождении врача 23.XI. поездом 31 выехал в Москву.

Грушевского сопров(вождает) разведка. Состояние здоровья Грушевского ухудшилось. 23.XI (выправлено на 25). Верно: (Підпис)»⁴⁸.

Однак наступний меморандум того самого Курського датований 26 листопада і містить інформацію про вивіз тіла академіка до Києва. І знову йдеться про те, що дружину і доньку супроводжувала розвідка⁴⁹.

Після того, як М.Грушевський пішов із життя, директор Кисловодського санаторію Комісії сприяння вченим (російська аббревіатура – КСУ), в якому академік перебував на відпочинку разом із дружиною та донькою, надсилає телеграму своєму московському керівництву: «Грушевский умер. Семья желает хоронить в Киеве. Срочно выясните-молнируйте возможность добиться отдельного вагона. Венгеровский»⁵⁰.

Однак телеграму надіслав не тільки директор санаторію, а й дочка вченого. Вона повідомила про смерть батька московським друзям. Ось як про це йдеться у повідомленні Управління НКВД по Північно-Кавказькому краю до заступника начальника СПО ГУГБ НКВД Г.Льшкова: «...Сообщаем, что после смерти Грушевского дочь его телеграммами-молниями оповестила по Москве:

1. Ипатьеву, проживающую по Б.Грузинской, № 56, кв. 2.
2. Бачманову – по Погодинской, № 2/3, кв. 102.
3. Опокова – Петровские линии, № 20, кв. 23.
4. Богомольца – Сивцев вражек, № 4, кв. 4»⁵¹.

У листі до академіка К.Студинського Катерина Грушевська писала: «Наша страшна втрата цілком приголомшила нас, не можемо привикнути до неї і не знаю, чи зможемо коли... Одно тільки мені ясно, що при тім вичерпанню і зне-силенню, до якого довело його тяжке працьовите життя, з хворобою боротися йому було несила, се не раз сам висказував, ще при здоровлю – тільки ніколи ми не припускали, що се вже так близько, не вірили сему до останнього дня й останньої хвили. Не можу з тим погодитися і тепер»⁵².

26 листопада тіло М.Грушевського у супроводі Марії Сильвестрівни та Катерини Михайлівни було відправлено поїздом № 15, який прибув до Києва 28 листопада о 15-й годині із запізненням на дві години. На вокзалі небіжчика зустріли члени урядової комісії у справі похорону академіка на чолі з В.Порайком, кілька вчених-академіків, родичі. Тіло перевезли до Академії наук, де до нього було відкрито доступ з 18 до 22-ї години, наступного дня, тобто 29 листопада, – з 10 до 13-ї години. Того ж дня відбувся похорон на Байковому цвинтарі.

За всіма цими скорботними подіями НКВД продовжував пильнувати і телеграмами подавати інформацію до Москви на ім'я В.Балицького, Я.Агранова та К.Паукера⁵³.

Те, що інформація надійшла до останнього, який був начальником особистої охорони Й.Сталіна, на нашу думку, свідчить, що «вождь народів» і на цьому етапі виявляв інтерес до долі М.Грушевського.

Не залишився поза увагою чекістів і сам процес похорону. В одному з документів зазначалося, що все пройшло спокійно, а чисельність тих, хто проводжав ученого в останню путь сягала 600 осіб, з яких на самому цвинтарі були присутніми 400 осіб⁵⁴. «Виніс тіла з Академії, процесія на цвинтарі і похорон пройшли спокійно», – мовилося в документі за підписом начальника Секретно-політичного відділу Управління держбезпеки НКВД УСРР Б.Козельського та тимчасово виконуючого обов'язки начальника 2-го відділення цього відділу Шерстова⁵⁵.

Збереглися також спецзведення про реагування у зв'язку зі смертю М.Грушевського. Чекісти уважно аналізували, хто і що говорить у зв'язку із цією скорботною подією. Цікаво, що фактично відразу після смерті вченого виникла версія про її насильницький характер. Ось що говорилося в одному із спецзведень: «Антирадянськи настроєні націоналістичні кола намагаються тлумачити смерть акад. Грушевського М.С., як акт насильства. В Інституті хімічної технології ВУАН невелика група наукових співробітників, обговорюючи перше повідомлення у пресі, вказувала, що Грушевського насправді отруїли»⁵⁶.

Цікаво, що в цих документах зафіксовані і відгуки на смерть вченого, висловлені майбутніми радянськими письменниками-класиками. Наприклад, Любомир Дмитерко, позначений чекістами як «письменник, галичанин», говорив: «...Ми перейшли на організацію таких самих інсценувань, як і у Польщі. Київські письменники один за одним відправляються у ДОПР, а над тими, хто залишився на свободі, висить дамоклів меч. У мене враження, що Грушевського навмисне відвезли до Кисловодська помирати. Я собі уявляю похорон... М.І.Терещенко і Максим Рильський, обидва вкінці залякані, вимовлять тремтячими голосами промови, а можливо і їх побоються випустити...»⁵⁷.

Юрій Дольд (майбутній Дольд-Михайлик, автор комуністичного шпигунського бестселера «И один в поле воин») передрікав нову хвилю репресій: «...Прочитав про смерть, і що ж. Доручив своїй дружині терміново переглянути все листування, всі книжки, знищити всілякі підозрілі факсиміле тощо. Після такого похорону завжди починаються арешти і нові хвилі терору»⁵⁸.

Максим Рильський, якого автори спецзведення представляють як «поета, націоналіста», висловлюючи жаль із приводу смерті М.Грушевського, зауважував, що «це була золота голова, не зовсім, щоправда, радянська, так і помер у почесному засланні. У цьому є щось навіть сумне, символічне. Боровся за Україну, а помер на чужині. Не важливо, що останні дні доживав він на кавказькому курорті, адже доконала його Москва»⁵⁹.

Цікаві висловлювання належать і майбутньому авторові надгробка М.Грушевському, видатному архітектору Василю Кричевському: «...Ось і ховаємо Михайла Сергійовича і серце розривається від болю, хоча б в останнє побачити його чудове обличчя, але до труни не допускають, не можна підійти поплакати по-стариковськи, тяжко мені...»⁶⁰.

Симптоматичним для тієї тогочасної ситуації було те, що чимало людей просто через страх, побоюючись репресій, не пішли до тіла М.Грушевського, виставленого для офіційного прощання в Академії наук. Саме тому на церемонію прощання прийшло мало людей. Ті, хто наважився прийти, також відчували дискомфорт. Ось, наприклад, що зауважував письменник Марко Вороний: «Ідеш віддати людині останню шану і відчуваєш себе якимсь злочинцем, а що тут, скажіть, поганого...»⁶¹.

Документи зберегли і реакцію родичів вченого на події, пов'язані із його похованням. Наприклад, у зв'язку з відсутністю багатьох академіків на офіційному прощанні брат Михайла Сергійовича – Олександр Сергійович висловив незадоволення тим, що «Академія не шанує пам'ять Грушевського»⁶². Власне, так воно і було. Тодішня Академія була змушена ховати М.Грушевського, але не могла його повноцінно шанувати. Зафіксували чекісти і таке: «Дочка та дружина Грушевського висловлюють невдоволення тим, що Урядова комісія покійному не встановила мавзолею»⁶³.

Мавзолею так і не встановили. У 1936 р. Василь Кричевський і скульптор Іван Макогон спорудили надгробний пам'ятник, який офіційно так і не було відкрито, оскільки у той час була у розпалі викривальна кампанія проти «українського буржуазного націоналізму», уособленням якого для комуністів упродовж багатьох років залишався Михайло Грушевський.

Цікаво і те, що саму справу-формуляр на М.Грушевського (вона мала № 9770) припинили не відразу, а лише 22 липня 1938 р.⁶⁴ Зрозуміло, у зв'язку з фактом смерті академіка.

Свого часу Іван Майстренко зауважив: «З Грушевського почалася доба вимирання видатних, але небажаних Сталінові людей, як Максим Горький, Орджонікідзе, Кіров та ін.»⁶⁵ І.Майстренко вважав, що обставини смерті академіка були загадковими. Нововіднайдені документи дозволяють прояснити чимало з цих обставин.

Це зовсім не означає, що я занадто переоцінюю їх. На жаль, вони не дають відповіді на питання про те, чи було академіка навмисно знищено, хоча тепер, нарешті, ми знаємо формальний перебіг подій, пов'язаних із хворобою.

Разом з тим виникає низка нових запитань. Хто стояв за проведеними операціями? Чи не було у їх ході застосовано якихось недозволених медичних методів? Де оригінал історії хвороби вченого? На всі ці запитання ще належить відшукати відповіді. Тому не знаками оклику, а саме запитаннями видається доцільним завершити цю розвідку.

¹ Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.83–84.

² Там само.

³ История советских органов государственной безопасности. Учебник. Ред. коллегия: Чебриков В.М. и др. – М., 1977. – С. 259.

⁴ За дверью без замка // Рабочая газета. – 1989. – 9 апреля; Украинский национальный центр: миф, обернувшийся трагедией // Союз. – 1990. – № 2; Реабілітована правда//Радянська Україна. – 1990. – 12 вересня.

- ⁵ ДА СБУ. – Спр. № 11130. – Арк. 368.
- ⁶ Там само. – Арк. 4–9.
- ⁷ Там само. – Арк. 3.
- ⁸ Там само. – Арк. 2.
- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Там само. – Арк. 11, 12.
- ¹¹ Там само. – Арк. 56.
- ¹² Цит. за.: *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С.267.
- ¹³ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 38.
- ¹⁴ Там само. – Арк. 44.
- ¹⁵ Цит. за.: *Винар Л.* Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали. – К., 1995. – С.244.
- ¹⁶ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 102–103.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 105.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 106.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 107.
- ²⁰ Там само. – Арк. 108.
- ²¹ Там само. – Арк. 114.
- ²² Див.: *Пиріг Р.Я.* Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С.124.
- ²³ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 59.
- ²⁴ Там само. – Арк. 1.
- ²⁵ Там само. – Арк. 60.
- ²⁶ Там само. – Арк. 63.
- ²⁷ Там само. – Арк. 257.
- ²⁸ Там само. – Арк. 323.
- ²⁹ Там само. – Арк. 203–204.
- ³⁰ Там само. – Арк. 205.
- ³¹ Цит. за: *Пиріг Р.Я.* Вказ. праця. – С.138–139.
- ³² ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 240.
- ³³ Там само. – Арк. 243.
- ³⁴ Там само. – Арк. 244.
- ³⁵ Там само. – Арк. 248.
- ³⁶ Там само. – Арк. 258.
- ³⁷ Див.: Україна. Науковий двомісячник українознавства. За ред. акад. М.Грушевського. – К., 1928. – Кн. 4. – С.155.
- ³⁸ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 259–260.
- ³⁹ Там само. – Арк. 262–263.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 274.
- ⁴¹ Там само. – Арк. 302.
- ⁴² Там само. – Арк. 310.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 261.
- ⁴⁵ Цит. за: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С.105.
- ⁴⁶ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 303.
- ⁴⁷ Там само. – Арк. 311.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 307.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 308.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 306.
- ⁵¹ Там само. – Арк. 309.
- ⁵² Цит. за. *Матяш І.Б.* Вказ. праця. – С.105.
- ⁵³ ДА СБУ. – Спр. 11130. – Арк. 313–314.
- ⁵⁴ Там само. – А.322.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 316.
- ⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. – Арк. 317.

⁵⁹ Там само. – Арк. 320.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – Арк. 321.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. – Арк. 360.

⁶⁵ *Майстренко І.* Сторінки з історії Комуністичної партії України. – Мюнхен, 1969. – Ч.2. – С.99.

It is told in the article about the unknown details of M.Hrushevs'kyj's death. The author gives his own version of circumstances of the famous scientist's death.

В.Ф.Солдатенко*

**ІДЕЙНИЙ ОПОНЕНТ М.ГРУШЕВСЬКОГО
(ПОЛЕМІЧНІ ЗАУВАГИ НА ПОЛЯХ КНИГИ Ф.ТУРЧЕНКА
«МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ: ЖИТТЯ І СЛОВО»)**

У статті автор подає відомості про монографію Ф.Турченка, в якій розповідається про роль М.Міхновського в українській історії, його політичну діяльність, місце і роль Української народної партії під час національно-демократичної революції 1917–1920 рр.

Місце і роль М.Грушевського в історії українського визвольного руху, національно-демократичної революції 1917–1920 рр., відродження української державності широко і предметно досліджені в історіографії. Деяко менше поталанило його ідейно-політичним опонентам і, почасти, суперникам, які пропонували і виборювали альтернативні шляхи розв'язання українського питання. Чи не найцікавіший і найпритягальніший у цьому сенсі М.Міхновський.

Загалом ім'я Миколи Івановича Міхновського міцно вкарбоване в українську історію. Однак в узагальнюючих працях воно згадується, а життєві діяння й спадок оцінюються по-різному, іноді діаметрально-протилежно. Та й у спеціальних дослідженнях сюжети, пов'язані із внеском одного з яскравих уособлень національно-визвольного руху, нерівні, спорадичні, здебільшого обмежуються моментами розробки програми Революційної Української партії (1900 р.), створенням (1902 р.) і дуже скупими даними про діяльність Української народної партії, протистояння прибічників самостійницького й автономістсько-федералістського курсів Української революції, зокрема підходів до українізації російської армії 1917 р., розв'язання проблеми національних збройних сил. У мемуарній (здебільшого йдеться про закордонні, частково – вітчизняні видання Д.Антоновича, К.Антонович, М.Грушевського, Д.Дорошенка, В.Кедровського, С.Єфремова, Ю.Колларда, О.Лотоцького, Л.Старицької-Черняхівської, П.Скоропадського, Є.Чикаленка, С.Шемета) та діаспорній літературі (П.Мірчук, Р.Млиновецький, В.Верига) нагромадилося чимало тенденційних, суб'єктивних, дуже суперечливих тверджень і оцінок. Тобто більш-менш цілісної, вираженої уяви про діяльність одного з неординарних борців за українську ідею з наявної історіографії зробити було неможливо.

* Солдатенко Валерій Федорович – член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, професор, завідувач відділу етністоричних досліджень Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.